

Копбулов Р.А. қ.м., ЭҚҚР кафедрасының аға оқытушысы,

Мұратова А., 1-курс студенті

Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, Қазақстан

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ САУДА-ЭКОНОМИКАЛЫҚ РЕТТЕУДІҢ ЗАМАНАУИ ҚҰҚЫҚТЫҚ НЫСАНДАРЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

XX ғасырдың ортасына дейін сауда-экономикалық реттеудің басым халықаралық құқықтық нысаны екі жақты шарттар болды. Екінші дүниежүзілік соғыстың аяқталуымен және БҰҰ-ның құрылуымен, оның Жарғысында Ұйымның мақсаттарының бірі ретінде экономикалық сипаттағы халықаралық мәселелерді шешуде халықаралық ынтымақтастықты жүзеге асыру көрсетілген, ынтымақтастықты реттеудің көпжақты нысандарына жаппай көшу жүріп жатыр.

Көптеген халықаралық экономикалық ұйымдар құрылуда, көптеген жаңа шарттар пайда болды. Бұл кезде экономикалық интеграцияға бағытталған халықаралық бірлестіктер пайда болды – Еуропалық қоғамдастықтар (1951, 1957) және Экономикалық Өзара Көмек Кеңесі (1949). 1947 жылы алғашқы көпжақты сауда келісімі жасалды – оның негізінде 1995 жылы Дүниежүзілік Сауда Ұйымы (ДСҰ) институционалдандырылған тарифтер мен сауда туралы бас келісім (ГАТТ) жасалды. Барлық жасалған халықаралық шарттар мен қолданыстағы халықаралық ұйымдардың басым үлесі мемлекеттер арасындағы экономикалық және сауда қатынастарына келеді. Сондықтан сандық тұрғыдан қазіргі заманғы халықаралық құқықтың нормативті органы жақсы халықаралық экономикалық құқыққа арналған десек артық айтқандық болмас. Француз ғалымы Пие: «Халықаралық сауда – бұл айқын факт, сонымен қатар барлық халықаралық құқықты туғызған факт», - деп мәлімдеді. XX ғасырдың 50-ші жылдарынан сыртқы экономикалық, сауда саясаты және оның халықаралық-

құқықтық актілердегі құқықтық көрінісі стратегиялық маңыздылыққа ие болады және іс жүзінде дипломаттар үшін басым жұмыс болып табылады [1, с.117].

Осы материалдық-құқықтық негізге 70-жж. халықаралық экономикалық құқық халықаралық жария құқықтың дербес саласы ретінде мықтап бекітілген. Қазіргі халықаралық сауда-экономикалық құқықтық тәртіп Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде қалыптаса бастады. Болашақтың, соғыстан кейінгі саяси және экономикалық әлемдік тәртіптің іргелі негіздері АҚШ пен Ұлыбритания арасында 1941 жылғы Атлантикалық хартия және 1942 жылғы өзара көмек туралы келісім сияқты жасалған құжаттарда қаланды, бұл кезде АҚШ негізгі «қозғалтқыш» болды. 1929 жылғы экономикалық дағдарыстың және одан кейінгі Ұлы депрессияның қатал сабақтары монетаризм теориялары бойынша нарықтық күштердің еркін ойын экономикасымен үйлескен протекционизм саясаты өте қауіпті әлеуметтік-экономикалық сілкіністерге толы екенін көрсетті.

Қуатты мемлекеттік реттеумен қамтамасыз етілген еркін нарық халықаралық салада болжанатын ішкі экономикалық тәртіптің негізіне айналады. Ішкі нарықты реттеу саясаты, әрине, халықаралық нарықты реттеу саясатына жалғасады.

Екінші дүниежүзілік соғыс, сонымен қатар, АҚШ-тың экономикалық депрессиядан шығуының ғана емес, сонымен бірге бүкіл экономикасы, {мемлекеттік қаржылық қолдаудың арқасында АҚШ-тың ғана емес, антигитлерлік коалициядағы одақтастардың әскери қажеттіліктері үшін жұмыс істей бастаған Америка Құрама Штаттарындағы нақты өндіріс өркендеуінің шешуші факторы болып шықты. Оның ішінде Ленд-Лиз бағдарламасы шеңберінде - одақтастарға американдық қару-жарақ, құрал-жабдық, азық-түлік, оқ-дәрі және т.б. несие жалдау. Жабдықтарды американдық кәсіпорындар бюджеттік көмек есебінен жүзеге асырды. Соғыстың аяқталуын және АҚШ экономикасындағы соғыстан кейінгі жоғары конъюнктураны сақтау мақсаттарын күте отырып, американдық өнімнің халықаралық нарыққа ең еркін

қол жетімділігін қамтамасыз ету, сонымен қатар әлемдік валюта ретінде АҚШ долларын қолдана отырып, халықаралық валюта-қаржылық тұрақтылықты қамтамасыз ету міндеті қойылды.

Осылардың негізінде 1944 жылы АҚШ-та Бреттон-Вудста антигитлерлік коалиция елдерінің қатысуымен көпжақты халықаралық конференция шақырылды. Нәтижесінде екі халықаралық ұйым құрылды: Халықаралық валюта қоры (ХВҚ) және Халықаралық қайта құру және даму банкі (ХҚДБ, Дүниежүзілік банк), осылайша халықаралық сауданы ырықтандыруға ақшалай және қаржылық қолдау ұйымдық тұрғыдан қамтамасыз етілді. Сыртқы нарықтарға тауарлар мен қызметтерге қол жетімділікті кеңінен жоспарланды. Осы мақсатта жоспарланған Халықаралық Сауда Ұйымын құру (ХТҰ) жүзеге асырылмады, өйткені АҚШ Конгресі ХЕҰ шарттарын американдық мүдделер өлшемінде сауданың еркіндігін қамтамасыз ету үшін жеткіліксіз деп санады[2, с.6].

Келісімге шығу тәсілі 1947 жылы тарифтер мен сауда туралы уақытша Бас келісім (ГАТТ) ретінде жасалған қорытындыдан табылды. ГАТТ көптеген өзгертулер мен толықтырулар енгізгенімен, ол әлі де күшінде. Бұл келісім қатысушы елдер үшін тауарларға салынатын кедендік баждарды дәйекті өзара төмендетуді, сандық және басқа тарифтік емес шектеулер мен импортталатын тауарлардың импорты кезінде кездесетін кедергілерді жоюды, сондай-ақ «әділ» бәсекелестік мүдделері үшін - субсидияларды және осыған ұқсас шараларды қолдана отырып экспортты жасанды ілгерілетуді қамтамасыз етуге арналған.

Барлық елдер үшін жалпы режимнен алып тастауға кеден одағына, еркін сауда бірлестіктеріне, кейіннен дамушы елдердің пайдасына преференцияларға жол беріле бастады. Бреттон-Вудс бойынша шартты түрде белгіленген бұл жүйе бастапқыда капиталистік, нарықтық экономикасы бар елдердің қолдануы үшін жасалған және социалистік, жоспарлы экономикасы бар мемлекеттерге қолданылмады, сәйкесінше бұл елдер ХВҚ, ХҚДБ және ГАТТ ұсынған жеңілдіктерді пайдалана алмады.

Алайда, тек социалистік елдер ғана емес, сонымен қатар көптеген дамушы елдеротаршылдықтың экономикалық дамуындағы артта қалушылыққа байланысты олар индустрияланған мемлекеттермен «тең жағдайда» бәсекелесе алмады. Мұндай «бәсекелестік» осы елдердің іс жүзінде бірдей отарлық мәртебесінде елеулі әлеуметтік сілкіністер қаупі бар екендігі сөзсіз.

Саяси, әлеуметтік, тіпті гуманитарлық себептерге байланысты мұндай саясат 20 ғасырдың екінші жартысындағы жаңа жағдайларда қолайсыз болды. Бұл елдердің Қытай, Вьетнам, Солтүстік Корея, Куба, Никарагуа, Ангола, Йеменде және т.б. коммунистік саяси жүйенің орбитасына тартылуы нақты қауіп болды. Бұл процедуралар бірқатар елдерде осы күнге дейін бар.

Сонымен, Бреттон-Вудс жүйесі шеңберінде осындай саяси дамуға қарсы тұру үшін дамушы елдердің әлемдік неолиберализацияға, экономикалық тәртіпке енуі мен сақталуын қамтамасыз ету үшін оның эволюциясы кезінде жеңілдік, жеңілдік әдістері жасалды. БҰҰ-ның жалпы артықшылықтары шеңберінде құрылған: ХВҚ мен ХҚДБ-да - қаржылық көмек алудың жеңілдетілген шарттары, ал ГАТТ шеңберінде - дамушы елдерден тауарларды әкелуге тарифтік преференциялар. Сонымен қатар, XX ғасырдың соңғы онжылдықтарында дамушы елдердің ішінде. олардың әлеуметтік-саяси ғана емес, стратификациясы пайда болды[3, с.87].

Дамушы елдер тобында, социалистік елдерден басқа, бір жағынан нашар дамыған деп аталған елдер, ал екінші жағынан «жаңа индустрияланған елдер» (Аргентина, Бразилия, Мексика, Сингапур, Малайзия, Тайвань, Оңтүстік Корея) ерекшеленді. БҰҰ-ның мәртебе айырмашылықтарының критерийлері: ұлттық табыс, сондай-ақ жан басына шаққандағы ЖІӨ-нің үлесі, ЖІӨ-дегі өңдеу өнеркәсібінің үлесі және халықтың сауаттылық деңгейі.

Сонымен қатар, «өзін-өзі ұсыну» басқа мәртебені алу үшін жеткіліксіз, ол қолданылатын жеңілдіктер ауқымымен байланысты - қаржылық, кедендік және т.б. Мемлекеттер теңдігі туралы халықаралық-құқықтық келісілген қағидаттан ресми түрде кетіп бара жатқан дамушы елдер үшін арнайы халықаралық құқықтық, преференциалдық тәртіп осылай қалыптасты. «Кедей Оңтүстік»

үшін «бай солтүстік» елдерімен салыстырғанда формальды «тең емес», бірақ жеңілдік мәртебесі «кедей оңтүстік» елдері мен «бай солтүстік» елдерінің жағдайын нақты экономикалық деңгейге келтіруді қамтамасыз ету мақсатында құрылды. Алайда, Оңтүстік пен Солтүстік арасындағы экономикалық өсу және оңтүстіктегі тауарлар мен солтүстіктегі өндірістік тауарлар бағаларының (сауда шарттары) арақатынасының динамикасымен өлшенген алшақтық, әдетте, азайып жатқан жоқ. Дәл осы ырықтандыру артықшылықтарының тепе-теңдігіндегі теңсіздік позициясы қазіргі кезде кеңеюде тұрған ХВҚ, ХҚДБ, ДСҰ сияқты халықаралық ұйымдарға қарсы кездейсоқ емес, кеңейіп келе жатқан жаһандануға қарсы әрекеттің маңызды жасырын негізі болып көрінеді.

Тіпті «жаңа индустриалды елдер» деп аталатындар да «ескі» индустриалды елдерден артта қалып келеді, өйткені соңғылары өздерінің одан әрі дамуында бір орында тұрмайды. ГАТТ шеңберінде және жалпы Бреттон-Вудс жүйесінде халықаралық сауданы дәйекті ырықтандыру процесі 50 жыл ішінде әлемдік сауданың 100 есеге өсуі үшін шешуші болды! Алайда, 80-жылдарға қарай ГАТТ сауданың негізінен өндірістік тауарлармен ырықтандырылуын қамтамасыз етті.

Қызмет саудасы, сондай-ақ зияткерлік меншікті қорғаудың сауда аспектілері, шетелдік инвестициялар 1995 жылы Дүниежүзілік Сауда Ұйымының (ДСҰ) пайда болуына әкелді. Халықаралық социалистік экономикалық жүйенің күйреуі де осы уақытқа жатады. Алайда, осы жүйенің шеңберінде КСРО өзінің өмір сүрген кезеңінде басқа елдермен ынтымақтастықта ҚОҚМ қазіргі заманғы тұжырымдамасының негізін қалаған көптеген прогрессивті нормативтік актілерді әзірлеуге және бекітуге, әсіресе БҰҰ шеңберінде үлкен үлес қосты[4, с.234].

КСРО 1974 жылы мемлекеттердің экономикалық құқықтары мен міндеттері хартиясын, ал 1975 жылы - Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық жөніндегі кеңестің қорытынды актісін, оның ішінде осы актінің негізгі бөлігін - оның «экономикалық себетін» әзірлеуге белсенді қатысты.

Бұрынғы Экономикалық Өзара Көмек Кеңесінің (СЭВ) құрылуы мен жұмысындағы КСРО-ның рөлін атап өткен жөн.

Іс жүзінде - бірнеше ерекшеліктерді қоспағанда, қазіргі кезде әлемде бір капиталистік нарықтық экономикалық жүйе жеңіске жетті. Оның халықаралық экономикалық қатынастар саласындағы іргетасы, соның ішінде олардың құқықтық көрінісі - неолиберализм тұжырымдамасы. XVIII-XIX ғасырлардағы еркін сауда, еркін сауда капитализмі деп аталатын жүйеден айырмашылығы, реттелетін либерализм.

Бұл неолибералдық тұжырымдама нарықтық экономиканың жаһандануына бағытталған қозғалысты білдіреді. Сонымен қатар, протекционизмнен бас тарту (әсіресе, автаркиядан) түбегейлі бас тарту туралы болжам жасалады, бірақ бас тарту, теория жүзінде, «ашық есік» қағидасы шеңберіндегі алдыңғы таңбалардан айырмашылығы, «саналы» ерікті болып табылады.

Логикалық тұрғыдан неолиберализация дегеніміз оның қарама-қайшылығынан, протекционистік саясаттан барлық көріністерінен бас тартуды білдіреді: жоғары, тыйым салынатын кедендік баждар; демпингті қоса алғанда, әділетсіз сауда практикасы; экспорттық субсидиялар; сауданы монополиялау; сандық шектеулер (квоталар, тауар контингенттері); экспортты ынталандыру үшін ұлттық валютаның құнсыздануы; өзгермелі, еселенген, құбылмалы айырбас бағамын қолдану; шетелдік капиталды қатыру; импортты бақылау құралы ретіндегі валюталық шектеулер және т.б.

Неолиберализм арсеналына бүкіл халықаралық майдан бойындағы протекционистік тәжірибені жеңіп, сыртқы саудадағы барлық ұлттық кедергілерді алып тастаумен қатар (сонымен бірге аймақтық протекционизмді қоспағанда) арнайы халықаралық-құқықтық қағидаларды қолдану кіреді. Валюталардың тұрақтылығы мен айырбасталуы сонымен қатар үздіксіз және сенімді халықаралық сауда айналымын қамтамасыз етудің маңызды құралы мен шарты болып табылады[5, с.129].

Дегенмен, протекционизм әлі күнге дейін қолдануда, оның ішінде: қызметтер саудасында, отандық ауыл шаруашылығын шетелдік бәсекелестіктен қорғау т.б. Әр түрлі сылтаулармен белгілі бір өнеркәсіптік тауарлардың өндірісі де қорғалады, ал индустриалды елдер: тоқыма және дайын көйлектер, қара және түсті металдардан жасалған бұйымдар, ауылшаруашылық өнімдері және т.б.

Ұжымдық протекционизмнің ерекше халықаралық-құқықтық формасы, шын мәнінде, қазіргі әлемде, аймақтық, интеграцияға бағытталған мемлекеттердің экономикалық бірлестіктері - еркін сауда аймақтары, кедендік, экономикалық одақтарда кең таралған.

Әдебиеттер тізімі

1. Шифф М., Уинтерс Л. Алан. Региональная интеграция и развитие /Пер. с англ.; Всемирный банк. – М.: Издательство «Весь мир», 2005.
2. Айдарбаев С.Ж. Общая характеристика интеграционных процессов на постсоветском пространстве // Интеграционные процессы на постсоветском пространстве: сборник международно-правовых документов. – Алматы: Қазақуниверситеті, 2007.
3. Алчинов В.М. СНГ – Россия – Евросоюз. Проблемы и перспективы интеграции. – М.: Восток-Запад, 2008.
4. Данильцев А.В. Международная торговля: инструменты регулирования. Учебно-практическое пособие. – М.: Издательский Дом «Деловая литература», 1999.
5. Тарр Дэвид Г. О характере тарифной политики: аргументы «за» и «против» унифицированных тарифов // Торговая политика и значение вступления в ВТО для развития России и стран СНГ /Под ред. Дэвида Г.Тарра. – М.: Издательство «Весь мир», 2006.